
Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Թ. հատոր, խմբագիր Երուանդ Փամպուքեան, Պէյրուօ, Համազգայինի Վահէ Մէթեան հրատարակչութիւն, 2012, 560 էջ:

Հայոց պատմության տարբեր էջերին անդրադարձած ցանկացած աղբյուրագիտական բնույթի համահավաք ժողովածու ոչ միայն պատմաբաններին, այլև ընթերցասեր հանրության շրջանում միշտ հետաքրքրություն է առաջացրել: Նման աշխատանքները շատերին պատմագիտական մտքի յուրօրինակ ստուգաբանության հնարավորություն են ընձեռում: Այս առումով առանձնահատուկ նշանակություն ունի «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար» (այսուհետև՝ «Նիւթեր») շարքը: Բովանդակային առումով այն հարուստ փաստաթղթերի ամբողջություն է, որը զետեղվել է սովորաձևավալ հատորներում՝ հետզհետե ի հայտ բերելով հայ ժողովրդի նոր դարի պատմության տարբեր հիմնախնդիրներին առնչվող բազմաթիվ փաստեր: Հույս ենք տածում, որ այս շարքում այսուհետև ևս կշարունակվեն լույս տեսնել նորանոր փաստաթղթեր ամփոփող հատորներ:

Սույն գրախոսության նախապատրաստական աշխատանքները կատարելիս հետաքրքիր օրինաչափություն նկատեցինք խնդրո առարկա շարքում լույս ընծայված հատորների հրատարակության միջանկյալ ժամանակահատվածների հետ կապված: Փորձենք դրանք դիտարկել՝ ի մի բերելով Հայ հեղափոխական դաշնակցության պատմությանն առնչվող աղբյուրագիտական հրատարակությունները՝ ըստ տպագրության տարեթվերի: Նպատակահարմար ենք գտնում դիտարկումը սկսել ոչ թե Հ. Տասնապետյանի խմբագրությամբ լույս տեսած Ա հատորից, այլ Դաշնակցության պատմության նյութերն ընդգրկող՝ աղբյուրագիտության սկզբունքներին փոքրիշատե համարժեք առաջին հրատարակություններից, այն է՝ Ս. Վրացյանի խմբագրությամբ 1934 թ. և 1938 թ. լույս տեսած «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, յաւելուած «Հայրենիք» ամսագրի» առաջին և երկրորդ հատորներից¹: Այնուհետև անցում կատարենք 1970-1980-ական թթ. Հ. Տասնապետյանի խմբագրությամբ լույս ընծայված «Նիւթեր»-ի Ա-ից Դ² և Ե. Փամբուկյանի խմբագրությամբ 2009-2012 թթ. հրատարակված Ե-ից Թ հատորներին³: Արդյուն-

---

¹ Տե՛ս Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, յաւելուած «Հայրենիք» ամսագրի, հրատ. Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կեդր. կոմիտէի, խմբ. Սիմոն Վրացեան, Պոսթըն, հ. 1, 1934, հ. 2, 1938:

² Տե՛ս Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, խմբ. Հրաչ Տասնապետեան, Ա հատոր, Պէյրուօ, 1972, Բ. հատոր, Պէյրուօ, 1973, Գ. հատոր, Պէյրուօ, 1976, Դ. հատոր, Պէյրուօ, 1982:

³ Տե՛ս Նիւթեր, Ե. հատոր, խմբ. Երուանդ Փամպուքեան, Պէյրուօ, 2007, Զ. հատոր, Պէյրուօ, 2010, Է. հատոր, Պէյրուօ, 2010, Ը. հատոր, Պէյրուօ, 2011, Թ. հատոր, Պէյրուօ:

քում տեսնում ենք երեքից երկու տասնամյակը մեկ Դաշնակցության արխիվային նյութերի հրատարակման բուռն գործընթաց: Հետաքրքիր օրինաչափություն, որը փաստում է տարբեր ժամանակահատվածներում պատմաքաղաքական անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ Դաշնակցության՝ նեղ առումով սեփական պատմության, իսկ լայն առումով հայոց պատմության նոր և նորագույն ժամանակաշրջաններին վերաբերող արխիվային նյութերի նորանոր չափաբաժիններ վեր հանելու պատրաստակամությունը: Թեկուզ ոչ լիարժեք, այդուհանդերձ ներկայանալի բովանդակությամբ աղբյուրագիտական այս հրատարակությունների շնորհիվ ուսումնասիրողների համար նոր գիտական պրպտումների հորիզոններ են բացվում:

Երեք գլխից և տասնյոթ բաժնից բաղկացած գրախոսվող ժողովածուն ընդգրկում է 1897-1914 թթ. առնչվող 295 տարաբնույթ փաստաթղթեր՝ նամակներ, զեկույցներ, հաղորդագրություններ, շրջաբերականներ, դիմումներ, տեղեկագրեր, լիազորագրեր, հայտարարություններ և այլն, որոնք ներկայացնում են երեք հիմնական թեմատիկ ուղղություններ: Առաջին երկու բաժինները, այն է՝ «Պարսկաստան սահմանադրական շարժման տարիներուն (1909-1912)» (էջ 9-171) և «Կովկաս եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատը» (էջ 172-262), հիմնականում, ինչպես նշում է խմբագիրը, համալրելով Ը հատորը (էջ 3)՝ արտացոլում են հիշյալ խորագրերի ներքո տեղի ունեցած գործընթացներին Դաշնակցության մասնակցության և դերակատարության առանձին հարցեր: Երրորդ «Եւրոպայի հայ ուսանողական միութիւն» բաժինը (էջ 263-535), նվիրված է եվրոպական և ռուսական իրականության մեջ 1890-ական թթ. մինչև 1914 թ. ոչ միայն դաշնակցական, այլև առհասարակ տարբեր կուսակցությունների և քաղաքական հոսանքների հարած հայ ուսանողության՝ հայ ազատագրական պայքարի կայացման գործում դիրքորոշումներին և ձեռնարկած քայլերին:

Նախ հարկ ենք համարում շեշտել այն ակադեմիական բժախնդրությունը, որը լավագույնս կիրառել է Երվանդ Փամբուկյանը: Հատոր առ հատոր ավելի կատարելագործելով փաստաթղթերի դասակարգման, անձնանունների և տեղանունների հստակեցման և ծանոթագրություններով ներկայացման եղանակները՝ խմբագիրը ոչ միայն գրախոսվող ժողովածուի առաջաբանում, այլև յուրաքանչյուր բաժնին կից բովանդակալից և համառոտակի նկարագրել է փաստաթղթերի յուրաքանչյուր խումբ: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ժողովածուում ձեռագրից տպագիր վերածված տարբերակների կողքին ներկայացված են նաև բնօրինակների արտատպումները, որոնք հատորին հաղորդում են մասնագիտական վստահելիության որակներ:

Հաշվի առնելով գրախոսվող ժողովածուի խմբագրի կատարած մանրամասն վերլուծությունները (էջ 3-8), ցուցաբերելով ոչ չափորոշիչային մոտեցում, ինչպես նաև նկատի ունենալով դրանում գետեղված փաստաթղթերի ժամանակագրական եզրերը՝ փորձենք այն քննարկել ավելի մասնավոր խնդրի համատեքստում: Ունենալով մասնագիտական հետաքրքրությունների նեղ շրջանակ, որն ընդգրկում է XX դարի առաջին երկու տասնամյակում Անդրկովկասում իրենց գործունեությունը ծավալած կուսակցությունների՝

մասնավորապես ՀՀԴ և ՌՄԴԲ(Բ)Կ, ինչպես նաև սոցիալ-դեմոկրատիայի ռուսական և հայկական քաղաքական դաշտերը ներկայացնող հոսանքների ու կազմակերպությունների միջև տեղ գտած փոխհարաբերությունների պատմության հարցերը, տողերիս հեղինակին ավելի հետաքրքրում էր Դաշնակցության արխիվների այս հավաքական տպագիր ընտրանիում վերոնշյալ թեմային վերաբերող նյութերի որոնումը: Հ ուրախություն մեզ գտնվեցին այդ հարցերին թե՛ ուղղակի և թե՛ անուղղակի առնչվող փաստաթղթեր: Մինչ սույն հատորի լույսընծայումը թե՛ ՀՀԴ և թե՛ ՌՄԴԲ(Բ)Կ ու թե՛ դրանց անդամագրված գործիչների առնչությունների մակարդակով բոլոր հիմնական փաստաթղթերի ժամանակագրությունը սկիզբ էր առնում 1916-1917 թթ.: Ավելին, հուշագրություններից գատ առկա չէին ավելի ուշ շրջանում հայ բոլշևիկների հետ դաշնակցականների հարաբերությունները փաստող սկզբնաղբյուրներ: Դաշնակցության հիմնադրման տասնամյակի առիթով հատորում զետեղված անվանի բոլշևիկ Ստեփան Շահումյանի՝ 1901 թ. «Դրոշակ» ամսագրի և «Pro Armenia» երկշաբաթերթի խմբագրություններին հղած շնորհավորական նամակները այս պահին հավակնում են դառնալ վերոհիշյալ թեմայի վերաբերյալ մեզ հայտնի ամենահին փաստաթղթերը (էջ 300-301): 1917-1918 թթ. ընթացքում ՀՀԴ և ՌՄԴԲ(Բ)Կ հարաբերությունների հիմնական դերակատարներից մեկը՝ Շահումյանը, այդ նամակներում հանդես գալով «Ռիգայի հայ ուսանողության» և «Ռուսահայ ուսանողների» միությունների անունից, չափազանց ջերմ բարեմաղթանքներ էր շնայլում Դաշնակցության հասցեին: Այս նամակները իբրև երևույթ շատ կարևոր են երկու կուսակցությունների հարաբերությունների սաղմնավորման նախապատմության վերաբերյալ պատկերացում կազմելու առումով:

Մյուս կողմից գրախոսվող հատորում Դաշնակցության և սոցիալ-դեմոկրատների հայազգի ներկայացուցիչների հարաբերություններում նկատելի են նաև նրանց առաջին անհամաձայնությունների մասին վկայություններ: Լիպարիտ Նազարյանը, ով 1917-1918 թթ. Ս. Պետերբուրգում և Մոսկվայում Խորհրդային Ռուսաստանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ բանակցող հայտնի դաշնակցական գործիչներից էր¹, 1905 թ. Խ. Մալումյան-Ակունիին գրած նամակում հաղորդում է Եվրոպայի հայ ուսանողական միության շարքերում հայազգի սոցիալ-դեմոկրատների հետ ունեցած անհամաձայնությունների մասին (էջ 339-340): Սոցիալ-դեմոկրատների շարքում նա հիշատակում է նաև Ս. Շահումյանին, որն ընտրվել էր այդ միության կազմում իբրև սոցիալ-դեմոկրատների պատգամավոր: Եվրոպայի հայ ուսանողական միության շարքերում հայ սոցիալ-դեմոկրատների և դաշնակցականների միջև սկիզբ առած սուր մրցակցությունը, գերիշխող դիրք զբաղեցնելու նկրտումները հանգեցնում են, ի վերջո, միության լուծարմանը: Այս օրինաչափությունը գերիշխել է երկու քաղաքական կազմա-

---

¹ Տե՛ս **Նազարեանց Լ.**, Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան եւ Խորհրդային իշխանութեան միջեւ համաձայնութեան փորձեր, «Դրոշակ», թիվ 8-9, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1928:

կերպությունների հետագա հարաբերություններում անգամ՝ փոխզիջումների տեղ գրեթե չթողնելով:

ՀՀԴ և ՌՄԴԲ(բ)Կ հարաբերությունների համատեքստում կուսակցական առանձին գործիչների՝ սույն հատորում ներկայացված լինելու առնչությամբ առանձնացնենք Սարգիս Արարատյանին, որը հանդես էր գալիս Արարատսկի մականվամբ: 1917 թ. նոյեմբերի 28-ից մինչև դեկտեմբերի 8-ը Թիֆլիսում կայացած Դաշնակցության հատուկ ժողովը վերջինիս լիազորել էր բանակցություններ սկսել այդտեղ ժամանած Ս. Շահումյանի հետ¹: Հատորում հրատարակված՝ 1908 թ. ապրիլին տեղի ունեցած «Եվրոպայի Հայ Յ. Դաշ. Ուսանողների Համագումարի Ատենագրութիւնը» գլխում ներկայացված նիստերի սղագրության մեջ ռուսական սոցիալ-հեղափոխականների հետ հարաբերություններ ձևավորելու (էջ 392, 396), 1911 թ. նոյեմբերից-1912 թ. ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում «Ջանք» խմբի գործունեության, ինչպես նաև «Հայկական քաղաքականութիւնը պայմանաւորւած էր եք երկրների տուեալներով» զեկուցման (էջ 461) շրջանակներում պարզ է դառնում Արարատյանի՝ որպես դաշնակցական ռուսական դաշտի, մասնավորապես ռուսական սոցիալիզմի «ամենակարկառուն» ներկայացուցիչների՝ բոլշևիկների հետ հետագայում Դաշնակցության կողմից իբրև բանակցող լիազորվելու հիմնական պատճառը:

Այն, ըստ էության, պայմանավորված էր 1917 թ. Թիֆլիսում գտնվող դաշնակցական լիազորված պատգամավորների թվում՝ ռուս սոցիալիստների դաշտին վերջինիս համեմատաբար լավ ծանոթ լինելու հանգամանքով:

Նպատակահարմար ենք գտնում հատորում զետեղված՝ Մարտիրոս Հարությունյանի «Դրոշակ»-ին հղած նամակից և դրան կից ծանոթագրությունից երկու կարևոր փաստ արձանագրել (էջ 188): Առաջինը ուղղակիորեն հիմնավորում է Մ. Հարությունյանի 1917 թ. Թիֆլիսում տեղի ունեցած՝ վերը նշված Դաշնակցության հատուկ ժողովի նախագահ ընտրվելու փաստը և բացահայտում նրա թեկնածությունը այդ պաշտոնում հաստատելու պատճառները: Պարզվում է, որ նրան՝ իբրև դաշնակցական գործչի, առաջին անգամ չէ, որ նման բան էր վստահվում. դեռևս 1911 թ. հունիսին Դաշնակցության Արևելահայ Բյուրոյի պահանջով Թիֆլիսում հրավիրված տարածաշրջանի կուսակցական ժողովի կողմից Մ. Հարությունյանը լիազորվել էր ներկայացնելու տեղի կուսակիցների հավաքական տեսակետը 1911 թ. օգոստոսի 1-15-ը կայանալիք Դաշնակցության ընդհանուր ժողովին՝ Կովկասից մասնակիցներ ունենալու հարցի վերաբերյալ: Բացի դրանից, ակնհայտ է դառնում, որ այլ փաստաթղթերում Մ. Հարությունյանը հանդես է եկել Ասլան կամ Ասլան Շիրակունի ծածկանուններով: Վստահ ենք, որ այս փաստը հետագայում թույլ կտա նոր նյութեր քաղել մեր կողմից դիտարկվող թեմայի շուրջ:

Եվրոպայի հայ ուսանողական միության շրջանակում դաշնակցական-

---

¹ Տե՛ս Իշխանյան Ե., Լեոնային Ղարաբաղ (1917-1920), Երևան, 1999, էջ 52-53:

ների և սոցիալ-դեմոկրատների՝ հիմնականում ապագա բոլշևիկների միջև կուսակցական հողի վրա խարսխված հարաբերություններից գատ իրենց հետաքրքրությամբ աչքի են ընկնում նաև Եվրոպայի ՀՀԴ ուսանողների միության 1911-1912 թթ. առանձին քննարկումների ժամանակ ռուս սոցիալ-դեմոկրատների հետ հարաբերությունների և Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության լույսի ներքո Հայկական հարցի հնարավոր զարգացումների վերաբերյալ տեղեկությունները: Այսպես, Եվրոպայի ՀՀԴ ուսանողների միության 1911-1912 թթ. տեղեկագրի «Դասախօսութիւններ» բաժնի նյութերը վկայում են, որ տարաբնույթ հարցերի հետ մեկտեղ արդեն քննարկվում էր նաև կոմունիզմի և այդ գաղափարախոսությունը կրող՝ այդ թվում ռուսական ուժերի հետ Դաշնակցության հարաբերությունների հարցը, ինչպես օրինակ՝ Փարիզի և Նանսիի խմբակներում (էջ 450, 469): Ավելին, ներկայացվում է, թե ինչպես էին դաշնակցական ուսանողները ժնկում հանդես գալիս իբրև հաշտարար՝ Ռուսաստանի համայնավար ուսանողների ներքին անհամաձայնությունների կարգավորման հարցում, կամ թե ինչպես են դաշնակցական ուսանողները ժնկում «պաշտօնապէս» մասնակցել 1911 թ. մայիսի 1-ի «տօնին եւ ապա մի ցոյցի, կազմուած ընդդէմ ցարական կառավարութեան, Բ. պետական Դումայի սոց.-դեմ. պատգամաւորների գործի առթիւ» (էջ 450):

Առհասարակ առաջին հայացքից կցկտուր թվացող այս փաստերը վկայում են մեկ կարևոր իրողության մասին: Դրանց շնորհիվ շատ ավելի են պարզաբանվում 1917-1918 թթ. ՀՀԴ և ՌՄԴԲ(բ)Կ միջև հարաբերությունների խարսխման և համագործակցության փորձի գործում հիշատակված գործիչների մասնակցության, ինչպես նաև կուսակցությունների գաղափարական մերձեցման և ընդհանուր ճակատով տարաբնույթ հարցերում հանդես գալու պատճառները, ինչն իր հերթին կարևոր շեշտադրումներ է ապահովում հարցի հետագա խորքային հետազոտությունների համար:

Ըստ էության, այս մասնավոր դիտարկումների փորձը նպաստում է սույն ժողովածուի խմբագրի իրականացրած ահռելի աշխատանքի անկողմնակալ գնահատմանը շահեկան դիրքերից: Ավելին, մեկ առանձին վերցված թեմայի շուրջ մեր կողմից քննարկված փաստաթղթերը ուղղակիորեն նախանշում են բազմաթիվ այլ հիմնահարցերի մանրակրկիտ հետազոտության հնարավորությունը:

Եզրափակելուց առաջ հարկ էնք համարում մեկ անգամ ևս ընդգծել «Նիւթեր»-ի Թ հատորի աղբյուրագիտական մեծ նշանակությունը և երախտագիտության խոսք ուղղել խմբագիր Երվանդ Փամբուքյանին, քանի որ նրա հրատարակած փաստաթղթերի այս ժողովածուն, անտարակույս, մեծապես կօժանդակի դրանում շոշափված հիմնահարցերի պատմությունը հետազոտող ուսումնասիրողների աշխատանքների իրականացմանը:

ՄՀԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ